

ГРЕКО-ЛАТИНСЬКІ ПРЕФІКСИ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Содомора П., Мартин В., 2011

Приклади префіксального способу термінотворення в українській філософській та медичній термінології подано разом з їх грецькими та латинськими відповідниками, паралельно наведено польські, англійські, німецькі та французькі аналоги відповідних термінів. Висвітлено переваги одних способів перекладу термінів над іншими.

Ключові слова: українська мова, латинська мова, грецька мова, філософська термінологія, медична термінологія, термінотворення, греко-латинські префікси, морфологічна калька

The examples of terms that are formed with a prefix in Ukrainian philosophical and medical terminology are given together with their Latin and Greek equivalents. Polish, English, French and German equivalents of these terms are provided as well. Advantages of some special methods of translation are described in the article.

Keywords: Ukrainian language, Latin language, Greek language, philosophical terminology, medical terminology, terms formation, Greek and Latin prefixes, morphological calc.

У процесі українського термінотворення (у даному випадку розглядаємо філософські та медичні терміни) велику роль відіграють префікси грецького походження через високу частотність використання. Спектр їх значень дуже широкий, використовуються префікси в найрізноманітніших терміносистемах – як у старших, так і в новіших, як у природничих, так і в гуманітарних. Це викликає зрозумілу цікавість з мовознавчого погляду та зумовлює необхідність прослідкувати процес префіксального термінотворення в плані діахронії. Вивчення тенденцій, що простежуються в різномовних інтерпретаціях терміноелементів різних терміносистем сприятиме опрацюванню адекватної україномовної термінології в різних науках.

Актуальність дослідження зумовлена швидким усебічним розвитком української мови, і насамперед – у руслі термінологій різних наук, зокрема медицини та філософії. Терміносистеми цих галузей знань, формуючись на широкому матеріалі європейських мов (у тому числі й давніх), усе ж перебувають у стані визрівання. Мета дослідження полягає у висвітленні способів термінотворення, які є продуктивними на сучасному етапі розвитку української наукової мови. Акцент поставлено на системному аналізі явища префіксального способу творення та виявлення його закономірностей, спільних для філософської та медичної термінології.

Тематика термінотворення, на жаль, в українському мовознавстві представлена вкрай скупо. Натомість, ряд іншомовних праць, з огляду на різницю між системами мов, допомагають у висвітленні матеріалу лише опосередковано, як буде показано згодом. Велику допомогу в опрацюванні цього лінгвістичного питання допомагають, як не дивно, праці сучасних європейських і американських філософів, що займаються питаннями семіотики.

У часи античності філософія була, по суті, єдиною з іншими науками, у тому числі – з медициною. Знаємо багато філософів, що були практикуючими лікарями (Авіценна та ін.). Із цих часів походить вислів, що кожен лікар повинен бути також філософом (*medicus sit quoque philosophus*). Відповідно, і різні філософські поняття приписували різним тілесним органам, на зразок фізичних дій. Лікарем також був і французький філософ Жан Кабані (1757–1808). Він висловив ідею про мозок як орган, що спеціалізується на випродукуванні думок. Властиво, він не запропонував цю теорію вперше, а лише продовжив її, оскільки свої витoki вона отримала ще в часи античності, як-от у Алкмена. Однак для Св. Томи мозок, як будь-який орган, має просторову протяжність, бо є матеріальним: і так само, для людської думки неможливо мати розум як свою відповідну причину продукування [1, с. 284].

Термін *intellectus* є протилежним до чисто відчуттєвого пізнання, хоча перебуває в тісних зв'язках з ним. У Платонівській системі душа зовнішньо поєднана із тілом, вона існує в тілі як відлучене начало, що спрямовує та контролює, як фірман фіру, чи рука молот. Хоча Платон розрізняє різні частини душі, і навіть різні види душі, все ж лише через душу, осмислену як інтелект, як чисту думку, пізнаються переємності (*passiones*) ірраціональної сторони [2, с. 102]. В Аристотеля фізичне начало не має стосунку до тіла як діяч до інструмента, а як форма до матерії, як релят до корелята, як ентелехія (здійснення, актуалізація) того, чим тіло є у спроможності. Воно не є само у собі чисто мисленнєвим. Аристотель стверджує, що в людській душі присутній Божий елемент – *ous*, що походить (*emanat*) від Божого розуму (*ous*) і складає безсмертну частину душі.

Говорючи про стосунки мислення (*intellectus*) та пам'яті (*memoria*), Тома переходить до дискусії про стосунки між мисленням та розумом (*ratio*). Розум – це чисто людська здатність (*facultas*), оскільки людина визначається як розумна істота (*animal rationale*). Тома говорить, що мислення та розум не можуть бути різними силами в людському бутті [3, I, с. 79; 8], і це видно, якщо розглянути діяльність обох [4, с. 265]. Мислення є безпосереднім схопленням мисленнєвої істини, а розуміння – це перехід від осмислення однієї речі до осмислення іншої для осягання пізнання мисленнєвої істини. Тому мислення стосується розуміння так, як рух відпочинку чи посідання [5, с. 154].

У різних місцях «Суми теології» Тома дещо міняє акценти щодо значення дієслова «*intelligere*»: мислення (*intelligere*) у загальному значенні – здатність для думання, і тут латинське дієслово відповідає українському «думати», англійському «*think*». Згодом Тома переходить до вужчого значення дієслова «*intelligere*», а саме – до схоплення самоочевидної істини, і говорить про мислення радше як про силу для такого безпосереднього схоплення, а не як про думання в загальному. Розуміння та мислення є двома стадіями одного процесу, і тому вони є діяльностями однієї здатності [6, с. 98].

Intellectus – це назва вищої пізнавальної (*cognitiva*) сили розуму [7]. Тобто, зважаючи на думки деяких філософів [8, с. 45; 9, с. 23], це поняття включає грецьке *ous* та *dianoia*, які, у свою чергу, походять з одного слова, тобто друге слово утворене префіксальним способом. Префікс **dia-** означає **роз-**, тобто за український аналог можна прийняти «розсуджувати». У латинській лексемі присутній префікс **inter**, **між**, що у своєму значеннєвому ряді має подібні значення до грецького. В Аристотеля зустрічаємо термін «*синересис*», що означає «поєднання», і стосується він функції поєднання, що присутня в мисленні: префікс **син-** означає поєднання. Про дві функції мислення, розділення й поєднання, говорить Св. Тома в багатьох місцях «Суми».

Деякі англійські інтерпретатори Томи подають дієслово *intelligere* англійською лексемою *understand* [10], і хоча вона містить первинні семи значення латинського дієслова, однак утворена від зовсім іншого терміна, що має цілком відмінне значення: англійське *understand*, як не дивно, є калькою латинського терміна *substantia*, який, у свою чергу, є калькою грецького *hypostasis*, а в українській мові послуговуємося калькою цих термінів, «підстава». Усі ці терміни утворені за допомогою префікса з однаковим значенням – **під**, та містять корінь зі значенням **стояти**. Цікаво,

наскільки змінилося семантичне наповнення однієї лексеми в окремій європейській мові, – аж до того, що за аналогічної морфологічної будови та повній відповідності морфем слово не містить жодної подібної семи, навіть на далекому периферійному фоні, і лише походження лексеми вказує на її первинне значення [11]. Властиво, лексема «субстанція» доволі широко вживається в українській мові, однак відрізняється змістово від лексеми «підстава».

Інший термін, «*accidentia*», за бажанням можна було б подавати або транслітерацією (акциденція), або калькуванням – «припадковість». Термін «припадковість» утворений способом калькування (структурно-морфологічна калька) латинського терміна *accidentia*. Знову ж, і в цьому випадку абсолютну перевагу важко надати якомусь одному відповідникові. «Припадковість» є морфологічною калькою лексеми оригіналу. Граматично лексеми не співпадають, оскільки латинське «*accidens*» – це форма множини середнього роду дісприкметника, а українська калькована лексема «припадковість» є іменником. Окрім того, лексема, принаймні поки що, не має повного статусу самостійного терміна в українській філософській термінології: хоча це, мабуть, через те, що остання впродовж тривалого часу не розвивалася взагалі. Цей термін подекуди використовували науковці західних регіонів України в довоєнний період (тобто термін не впроваджено вперше), хоча, зрозуміло, лексема не встигла набути повноправного становища як термін у науковій літературі.

Транслітерована лексема, «акциденція», в українській мові також видозмінює свою граматичну форму – стає іменником жіночого роду однини, втрачаючи множину. Однак це пов'язано із внутрішніми особливостями мови-сприймача: далеко не завжди лексема іншомовного походження зберігає в цільовій мові свою граматичну структуру, навіть частково. До того ж, «акциденція» – філософський термін, не завжди зрозумілий широкому колу читачів. А твір Томи, як видно із Прологу, спрямовується саме до такої аудиторії. У латинській мові – точна калька грецького терміна, який використовує Аристотель – *symbebekos*. У грецькій мові тут використовується той самий префікс, про який уже йшлося. Зауважмо, що й у польському перекладі наскрізно використовується метод калькування – *przypadłość* [12], повністю уникаючи транслітерації, а німецький філософ-лексикограф Р. Шульц [13] подає такі значення терміна «*accidentia*» в німецькій мові: *vorkommend, Vorkommnis, Vorfall*. Тож і в німецькій мові маємо префікс із подібним значенням.

Тож грецька, латинська, польська, німецька, українська лексеми мають однакову морфологічну будову: префікс із значенням **при, разом, спів** та корінь зі значенням «падати». Відповідно, це дає додаткові бали на користь українського відповідника – припадковість, у порівнянні із транслітерованим варіантом, і дозволяє використовувати саме цей переклад терміна. Хоча «припадковість» все-таки містить небажані асоціації із клінічним терміном, однак контекстуальне пояснення цієї лексеми, безумовно, дає можливість виставити на передній план необхідні семи, уникаючи непорозумінь.

При утворенні медичних термінів використовуються в більшості випадків префікси грецького та латинського походження: **a-/an-, anti-, de-, dis-/dys-, exo-, ecto-, endo-, hyper-, hypo-, ana-, apo-** тощо. Відповідно до семантичних ознак та функцій префіксів, а також співвідносних з ними похідних основ усі префікси можна поділити на три групи: префікси на означення антонімічних (протилежних) понять, на означення інтенсивності ознаки або неповноти ознаки. Префіксальний спосіб творення нових термінів характеризується приєднанням префіксів, що несуть різне смислове навантаження. Головну семантичну роль у цьому типі термінотворення відіграють префікси, основною рисою значеннєвої структури яких є функційно-семантична спеціалізація. Вищенаведені префікси використовуються власне для означення протилежних понять. Треба звернути увагу на те, що деякі префікси з вищенаведеного ряду є синонімічними по відношенню до власне українських префіксів. Так, наприклад, префікс **a-/an-** є синонімічним до власне-українського префікса **без-** та вживається на позначення відсутності того, що виражає мотивована основа: *arythmia, avitaminosis*, тощо.

У термінах, утворених за допомогою префікса **ana-**, останній означає «порушення, розлад, відновлення»: *anabiosis, analgesia, anatoxinum, anaplasia, anamorfosis*. Зібраний матеріал свідчить про те, що синонімічні префікси **anti-** (запозичений) та **проти-** (власномовний) у термінах-іменниках мають предикативне значення боротьби із чим-небудь, захисту від чого-небудь: *antitoxinum, протиотрута, протипоказання* тощо. Раніше ці префікси приєднувалися до похідних основ залежно від походження: префікс **anti-** приєднувався переважно до основ іншомовного походження, префікс **проти-** до власномовних основ. Із часом ця відмінність нівелювалася, що спричинило виникнення термінів-варіантів з використанням обох префіксів у семантично еквівалентних термінах. Варто зазначити, що на сучасному етапі переважно використовують форми із префіксом **проти-**, який уживають також із основами іншомовного походження: *антитіло – протитіло, антивірусний – противірусний, антиотрута – протиотрута* тощо. Зазначені префікси також достатньою мірою вживаються для створення термінів-прикметників, похідних від іменників із цим префіксом, на позначення невідповідності чомусь через відсутність чогось: *антивірусний (противірусний), антигігієнічний (протигігієнічний), антибактеріальний, антиспазматичний (анти-спастичний), антибіотичний, антигемофільний, антитоксичний, антипіретичний, протизапальний, протизапідний, протиерозійний, протитуберкульозний, протигрипозний* тощо. На позначення відсутності чогось при деривації медичних термінів вживається префікс **de-**, який має варіативні значення протилежності та застосовується:

а) на позначення ліквідації, знищення: *decortatio, demarcatio, defecatio, desinfectio*;

б) на позначення порушення, розладу (аналогічне значення в синонімічному префіксі **dez-**: *degeneratio, decompressio, dehydratatio, deformatio* тощо. Також зі значенням порушення, розладу вживається префікс **dys-**: *dysuria, dyskinesia, dysmenorrhoea, dyspepsia, dysplasia, dyspnoe, dystonia, dystrophia, dysphagia, dysfunctio*.

Аналіз медичних термінів свідчить про те, що префікси **exo-/ecto-**, **epi-** називають способи поширення, розміщення на поверхні того, що названо основою: *exostosis, ectomia, epigastrium, epiglottis, epidermis, epicardium, epiphisis* тощо. Префікс **endo-** вказує на поширення чогось усередині того, що мотивовано похідною основою: *endocardium, endometrium, endoscopia, endometritis, endoplasma* тощо. Можна зазначити, що ця група префіксів виражає антонімічні відношення, що ґрунтуються на внутрішніх та зовнішніх ознаках понять. Характерною рисою наведених префіксів є те, що вони приєднуються виключно до основ іншомовного походження, тобто латинського або грецького.

Префікс **extra-** у медичній термінології, на відміну від загальнонавчаної мови, де він виражає найвищу якість кого-небудь або чого-небудь, у процесі термінотворення вживають на означення перебування поза межами того, що названо твірною основою: *extractio, extraabdominalis, extracardialis* тощо. Для позначення розташування або введення чогось у межах того, що називає похідна основа, вживається префікс **intra-**: *intraarticularis, intravenosus, intravitalis, intradermalis*. Зібраний матеріал дозволяє констатувати, що для позначення відхилення, відокремлення, завершення, втрати вживається префікс **apo-**: *aponeurosis, apophisis*.

Префікс **hypo-** у медичній термінології є багатозначним та вживається на позначення:

а) розміщення, знаходження відносно того, що названо твірною основою: *hypoblastus, hypothalamus, hypophisis* тощо;

б) порушення, розладу, зниження того, що названо твірною основою: *hypobiosis, hypodynamia, hypoplasia, hyposecretio, hypotonia, hypotrophia*.

Префікс **hyper-**, у медичному термінотворенні вживається на позначення найвищого ступеня виявлення кількісної та якісної ознаки, що названа мотиваційною основою: *hyperaemia, hypernephroma, hyperplasia, hypersalivatio, hypersecretio, hypertensio, hyperthermia, hypertonia, hypertrophia, hyperfunctio* тощо. Отож, аналіз вживання вищезазначених дериваційних компонентів дозволяє стверджувати, що префікси **hyper-** та **hypo-** вступають в один з видів системних зв'язків у мовній системі, а саме

антонімічний зв'язок, що можна проілюструвати наступними прикладами: *hyperplasia* – *hypoplasia*, *hypertonia* – *hypotonia*, *hypertrophia* – *hypotrophia* тощо. Слова, утворені за допомогою префікса **ultra-**, який вживається на позначення граничної, крайньої межі вияву того, що називає похідна основа, у медичній термінології представлені незначною кількістю лексем: *ultramaximum*.

На основі проведеного аналізу можна зробити ряд цікавих висновків, які сприятимуть прогресові у формуванні україномовних терміносистем різних наук:

1. Треба зауважити, що німецька й польська філософська та медична терміносистеми сформовані виключно без використання транслітерованих латинських лексем, на протипагу до англійської та французької, які сформовані виключно способом транслітерування латинських термінів.

2. Це явище пов'язане, очевидно, не лише із походженням мов та із загальними тенденціями їх розвитку, а також з багатьма іншими факторами формування мовної структури.

3. Що ж до опрацювання власне української термінології, то очевидно, все-таки слід притримуватися тенденції націоналізації терміносистеми, продовжуючи давніші традиції національного та зарубіжного термінотворення.

1. *Gilson E. The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas / E. Gilson. – New York : Random house, 1966. – 365 p.* 2. *Kenny A. Intellect and Imagination in Aquinas / A. Kenny // Aquinas: a collection of critical essays. – Notre Dame, 1969. – 284 p.* 3. *Summa Theologiae / S. Thomae Aquinatis Doctoris Angeli. Opera Omnia. Iussu impensaue Leonis XIII, P.M. edita. Vol. VI–XII. – Rome, 1918–1930.* 4. *Deely J. Intentionality and Semiotics / J. Deely. – Chicago: University of Scranton Press, 2007. – 470 p.* 5. *Maritain J. The Sin of the Angel; an essay on a re-interpretation of some Thomistics positions / J. Maritain. – Westminster, 1959. – 312 p.* 6. *Regis L. Epistemology. – N.Y., 1959. – 334 p.* 7. *Encyclopaedia of Religion and Ethics / Ed. by J. Hastings. – N.Y. – T. 1–13.* 8. *Wippel F. The Metaphysical Thought of Thomas Aquinas: from finite being to uncreated being / F. Wippel. – Washington, Catholic University of America Press. – 2000. – 244 p.* 9. *Hamilton W. Reid's works / W. Hamilton. – Edinburg, 1972. – 300 p.* 10. *Sw. Tomas z Akwinu. Suma teologiczna: w 35 t. / o. Pius Belch. – London: Veritas, 1975.* 11. *Oxford American Dictionary. – Oxford Univ. Press, 2005.* 12. *Thomas Aquinas. Summa Theologiae / Transl. by Th. Gilby et al. – London, N.Y., 1964–1973.* 13. *Schutz L. Thomas – Lexicon. Paderborn, 1895.* 14. *Medicinos terminų žodynas / V. Astra uskas, S. Biziulevičius, S. Pavilionis ir kt. – V.: Moksals, 1980. – 996 p.* 15. *Stedman's medical dictionary. – 25-th Edition illustrated – Baltimore, MD 21202, USA, 1990. – 1784 p.* 16. *Dr. med. Georgi Arnaudov Terminologia medica polyglotta. – M. : Изд-во медицина и физкультура, 1966. – 1032 с.*